

УДК: 809.434.1:894.341

Абдыкеримова А. Э., ф. и. д.,
Мирланова С., магистрант
К. Тыныстанов ат. БИМУ

**КЕПТИК СИНОНИМДЕРДИН КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ
ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК МААНИСИ
(Ш. Дүйшеевдин чыгармаларынын мисалында)**

Макаланын максатын кептик синонимдердин көркөм тексттеги лингвопоэтикалык ролу менен мааниси тууралуу маселени Ш. Дүйшеевдин чыгармаларынын мисалында ачып берүү аракети түзөт.

Синонимдүүлүк кубулушунун тилдин фонетикалык деңгээлинен башка бардык деңгээлдеринде орун алган кубулуш; ал тилдин коммуникативдик функциясынын экспрессивдик жана эстетикалык (поэтикалык) функциялар менен кеңейиши, татаалданышына негизелет.

Кептик (контексттик) синонимдер кеп кырдаалына, айтылуучу ойдун мазмунуна жараша белгилүү бир контекстте гана колдонулат, контексттен тышкары, лексика-семантикалык системада синоним болуп эсептелишпейт жана бири бирин алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Алар көркөм тексттин көркөм-эстетикалык деңгээлин, образдуулугун, спецификасын камсыз кылат; тексттин сегменттерин байланыштырып, бүтүндүгүн камсыздайт. Ошондой эле, синонимдер көркөм тексттин фонетикалык, грамматикалык, синтаксистик, композициялык жактан уюшулушунда да маанилүү роль ойношот.

Өзөктүү сөздөр: көркөм текст, синонимдүүлүк, тилдик синонимия, кептик синонимия, контексттик синонимдүүлүк, синонимдер, бирин бир алмаштыруу, контекст, көркөм-эстетикалык деңгээл, образдуулук, лингвопоэтика.

Абдыкеримова А. Э., д. ф. н
Мирланова С., магистрант
ИГУ им. К. Тыныстанова

**ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕЧЕВЫХ СИНОНИМОВ
В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
(на примере произведений Ш. Дүйшеева)**

Целью данной статьи является раскрытие лингвопоэтической роли и значения речевых синонимов в художественном тексте на примере произведений поэта Ш. Дүйшеева.

Синонимия встречается на всех уровнях языка, кроме фонетического; она основана на расширении, усложнении коммуникативной функции языка экспрессивной и эстетической (поэтической) функциями.

Речевые (контекстные) синонимы употребляются лишь в определенном контексте; вне контекста, в лексико-семантической системе они не являются синонимами и не взаимозаменяемы. Они обеспечивают художественно-эстетический уровень, образность, специфику, взаимосвязь сегментов, целостность художественного текста. Также синонимы играют немаловажную роль в фонетической, грамматической, синтаксической, композиционной организации художественного текста.

Ключевые слова: художественный текст, синонимия, языковая синонимия, речевая синонимия, контекстная синонимия, синонимы, взаимозаменяемость, контекст, художественно-эстетический уровень, образность, лингвопоэтика.

Abdykerimova A. E., PhD, aaida1973@mail.ru
Mirlanova S., Master in Philology
K. Tynystanov IKSU

**LINGUOPOETIC MEANING OF SPEECH SYNONYMS
IN A LITERARY TEXT
(on the example of the works of Sh. Duisheev)**

The purpose of this article is to reveal the linguopoetic role and meaning of speech synonyms in a literary text on the example of the works of the poet Sh. Duisheev.

Synonymy is found at all levels of language, except phonetic; it is based on the expansion, complication of the communicative function of language by expressive and aesthetic (poetic) functions.

Speech (contextual) synonyms are used only in a certain context; out of context, in the lexico-semantic system, they are not synonyms and are not interchangeable. They provide an artistic and aesthetic level, imagery, specificity, interconnection of segments, integrity of the artistic text. Also, synonyms play an important role in the phonetic, grammatical, syntactic, and compositional organization of a literary text.

Keywords: *literary text, synonymy, linguistic synonymy, speech synonymy, contextual synonymy, synonyms, interchangeability, context, artistic and aesthetic level, imagery, linguo-poetics.*

Ар бир көркөм текст өз алдынча кайталангыс, уникалдуу мүнөзгө ээ экени талашсыз, бирок алар бардыгы тең туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөрдүн негизинде уюшулуп, структуралык жана семантикалык түзүлүшү жагынан белгилүү бир критерий, принциптер аркылуу мүнөздөлөт. Алсак, көркөм тексттин семантикалык структурасы сөз, анын маанисиндеги семантикалык жылышуулар, катмарлануу, форманын мазмунга жана мазмундун формага айлануусу аркылуу гана түзүлбөстөн, бир катар семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштардын жардамы менен да уюшулуп, алардын жардамы менен аныкталат. Семантикалык, логика-семантикалык карым-катыштар көркөм тексттин байланыштуулугун, иреттүүлүгүн камсыз кылуу менен, маани жаратуучу, эмоционалдык-нарктоочу жана архитектуралык роль ойношот. Адатта, прозалык формадагы көркөм тексттерде синтагматикалык пландагы уюшкандык, ал эми поэтикалык көркөм тексттерде парадигматикалык пландагы уюшкандык, иреттүүлүк үстөмдүк кылары белгилүү.

Көркөм текстте элементтердин ортосундагы парадигматикалык карым-катыштар, негизинен, семантикалык жактан бирдейлик, окшошпук, жакындык же карама-каршылыкка негизделген. Парадигматикалык карым-катыш текстте реалдуу орун алган элемент менен тил системасында орун алган потенциалдуу элементтердин ортосундагы карым-катыш да болуп саналат. Ошондуктан бир эле текстте тигил же бул парадигмага кирген элементтердин бардыгынын колдонулушу мүмкүн эмес, болсо да, өтө сейрек учурайт. Автор тигил же бул контекстте парадигманын элементтеринин кайсынысын тандап алып, кандайча колдонот, бул – өзүнчө маселе. Парадигматикалык пландагы карым-катыштар элементтердин мазмундук байланышын ишке ашырып, тексттин ички түзүлүшүнүн ширешкендигин камсыздайт. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдүүлүк, эмоциялык-эстетикалык таасирдүүлүк сыяктуу белги-касиеттерге ээ кылууда мааниге ээ.

Көркөм тексттеги семантикалык карым-катыштардын арасында арбын учурай тургандарынын бири – синонимия. Синонимдүүлүк – тилдин фонетикалык деңгээлинен

башка бардык деңгээлдеринде орун алган кубулуш. Анын пайда болуусу тилдин коммуникативдик функциясынын кеңейип, экспрессивдик жана эстетикалык (поэтикалык) функциялар менен татаалданышына негизделет. Синонимдик карым-катыштар маңыздык, мазмундук, сапаттык, белгилик, кыймыл-аракеттик ж.б. бирдейликти, окшошпугу туюндуруу үчүн кызмат өтөйт. Синонимиянын лингвистикалык табияты тилдик бирдиктердин түрдүү даражадагы семантикалык жакындыгы менен аныкталып, форма менен маанинин асимметриясы аркылуу түшүндүрүлөт. Бул кубулуштун семантикалык маңызын тилдик бирдиктердин маанилеринин эквиваленттүүлүгү түзсө, ал эми функционалдык планда синонимияны тилдик бирдиктердин маанилеринин бирдейлиги же окшошпугу аркасында бири бирин бардык потенциалдуу же белгилүү гана контексттерде алмаштыра алуу жөндөмдүүлүгү катары кароого болот.

Синонимия жалпы тил илиминде кыйла убактан бери эле иликтөөгө алынып келе жаткан маселелердин катарында турат. Ал таза лингвистикалык аспектиде да, стилистикалык аспектиде да каралып келүүдө. Синонимияны изилдеп-үйрөнүүнү бир нече багытка бөлүп кароого болот: биринде аныктоочу момент болуп маанилердин окшошпугу же бирдейлиги эсептелсе, экинчи багыт логикалык эквиваленттүүлүккө негизделүү менен, синонимдердин бирин-бири толук же жарым-жартылай алмаштыра алуу мүмкүнчүлүгүнө таянат, үчүнчү багыт синонимдердин нарктоочу-мүнөздөөчү, стилистикалык касиеттерине негизделет. Буга байланыштуу, синонимияны тар жана кеңири мааниде кароого болот. Тар маанисинде синонимия – тилдик бирдиктердин мааниси жагынан толук дал келүүсү, мында синонимия ойду (айтымды, кепти) адекваттуу перифразалаштыруу (жалпы эле мааниде) менен байланыштуу. Ал эми кеңири маанисинде – тилдик бирдиктердин мааниси жактан толук эмес, жартылай шайкештиги. Бул шартта синонимия белгиленүүчү объектинин, тактап айтканда, денотаттын мазмун-маңызын тактоого, түрдүү кырларын ачып берүүгө багытталат.

Синонимия кубулушу кыргыз тил илиминде да көз жаздымда калбастан, профессорлор Т. Ахматов жана Ж. Мукамбаев, Ж. Мамытов, С. Өмүралиева, Т. Ашырбаев, изилдөөчүлөр Б. Суранчиева, А. Жунусовдордун эмгектеринде бул кубулуштун лингвистикалык, ал эми изилдөөчүлөр А. Оморов, А. Абдыкеримовалардын эмгектеринде поэтикалык, лингвопоэтикалык маселелери талдоого алынган [1; 2; 3; 4; 6; 8; 9; 10; 11].

Биздин макалабыздын максатын акын Ш. Дүйшеевдин чыгармаларындагы синонимдердин, тагыраак, кептик синонимдердин көркөм тексттеги лингвопоэтикалык ролу менен маанисин ачып берүү аракети түзөт.

Синонимия кубулушу бүгүнкү күнгө чейин эле толук бойдон аныкталып-чечилип бүтпөстөн, түрдүү көз караш-пикирлерге негиз берип келе жатат. Ар кыл пикирлерди жаратып, полемикага шарт түзгөн жагдай төмөнкү суроо менен байланыштуу: Синонимиянын негизинде эмне турат: номинативдик маанилердин окшошпугубу же ал номинативдик маанилер аркылуу туюндурулган түшүнүктөрдүн бирдейлигиби? Кеңири тараган көз караш боюнча, синонимдер болуп бир эле түшүнүктү көрсөткөн, өздөрүнүн номинативдик маанилери боюнча окшош же жакын, маанилик боёкчолору жана стилистикалык коннотациялары аркылуу гана айырмаланган бирдиктер (лексикалык, грамматикалык, фразеологиялык, синтаксистик бирдиктер болушу мүмкүн) эсептелет. Бирок бул пикирди аныктама катары кармануу үчүн маанилик боёкчолорду, кээде

стилистикалык коннотацияларды ажыратып көрсөтүүнүн так, конкреттүү критерийлери жок экенин көрсөтө кетүү зарыл. Маселен, акын Ш. Дүйшеевдин көркөм тексттеринде (макалада берилген мисалдар Ш. Дүйшеевдин «Шам ал» жыйнагынан алынды. - Бишкек, 2010) арбын учураган *шаар–калаа, элет–айыл–кыштак, элеттик–айылдык, өлүм–ажал, эл–калк–журт, кембагал–жарды* сыяктуу лексикалык синонимдердин маанилик боёкчолорун кайсы критерийдин негизинде ажыратып көрсөтүүгө болот? Ушул эле суроону бейкүнөө – күнөөсүз, кызматчы – кызматкер, найүмүт – үмүтсүз, жоктук – жокчулук ж.б. грамматикалык синонимдерге да, «*Айымай булак*» поэмасын акын Шайлообек Дүйшеев жазган – «*Айымай булак*» поэмасы акын Шайлообек Дүйшеев тарабынан жазылган деген мүнөздөгү синтаксистик синонимдерге, тактап айтканда, синоним-сүйлөмдөргө да, *жети өмүрү жерге кирүү – бетинен оту чыгуу – өлбөгөн төрт шыйрагы калуу* [7: 13] өңдүү фразеологиялык синонимдерге да карата берүүгө болот. Синонимиянын мисал келтирилип кеткен бардык учурларында түгөйлөр формалык жагынан айырмаланып, маанилери окшош экени көрүнүп турат. Ошентсе да, алардын маанилерин абсолюттуу бипбирдей деп айтууга болбойт. Ички туюм аркылуу кабылданган, бирок конкреттүү түшүндүрүп берүүгө мүмкүн болбогон ньюанстык айырмачылыктарга ээ экени байкалып турат. Эгер синонимдердин маанилери абсолюттуу түрдө бипбирдей, орун басуучулук потенциалы абсолюттуу болсо, тилдин табигый мыйзамдары боюнча бири гана калып, башкасы (башкалары) тил системасынан сүрүлүп чыгып калууга тийиш болчу. Анткени мындай шартта системада артыкбаш элементтер орун алмак. Экинчиден, бир эле синонимдик парадигманы түзгөн бирдиктер маанилик боёкчолору, стилистикалык коннотациялары жагынан гана эмес, көп учурда башка бирдиктер менен байланышка кирүү, айкашуу мүмкүнчүлүктөрү жагынан да айырмаланышат.

Ошондуктан, биздин пикирибизче, синонимдер катары бир жалпы жана бир айырмалуу семантикалык компонентке ээ болгон, дистрибуциянын бир жалпы формуласы аркылуу аныкталган тилдик бирдиктерди эсептөөгө болот. Синонимиянын башкы жана милдеттүү белгиси катары синоним бирдиктердин семантикалык-функционалдык жалпылыгы саналат, ал эми предметтик-түшүнүктүк тарабын факультативдик белги иретинде кароого болот. Ар бир синонимдик парадигманы түзгөн синоним-түгөйлөр семантикалык жана стилистикалык жактан доминантага карата идентификацияланат. Доминанта болуп семантикалык жактан салыштырмалуу жөнөкөй, стилистикалык планда бейтарап позицияда турган, синтагматикалык жактан туруктуу орду бар түгөй эсептелери маалым. Бирок көркөм тексттерде айрым учурларда синонимдик парадигмадагы доминанта эмес, башка түгөйлөр семантикалык жана функционалдык жактан активдүү болорун белгилей кетүү талапка ылайык.

Филологиядагы негизги дихотомиялардын бири болгон «тил – кеп» дихотомиясы синонимияны да бөлүп кароого шарт түзгөн. Бул дихотомиянын негизинде синонимдер тилдик жана кептик болуп бөлүнөт. Лексикология, семасиология, стилистика боюнча эмгектерде шарттуу түрдө толук маанилүү синонимдер, нагыз синонимдер, толук синонимдер, абсолюттуу синонимдер катары каралган бирдиктерди тилдик синонимдер деп эсептөөгө болот. Тилдик синонимдер лексика-семантикалык системада бекем, туруктуу орун алып, контекстке көз карандысыз эле синонимдеш болот, ошондуктан дээрлик бардык же көпчүлүк контексттерде бири бирин алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Тексттердин кайсы гана түрүндө болбосун, тилдик синонимдерди колдонуунун

максаты синтаксистик бирдиктерди байланыштыруу, тавтологиялык кайталоодон, монотондуулуктан качуу болуп саналат. Мисал карап көрөлү:

Бөртүп, бөртүп көз жашың агат, Кыргыз,
Бөксөлөрдө сөөк-саагың калат, Кыргыз.

Бөтөн колдон ажалды издебе сен,
Бөлүнгөндөн ажалын табат Кыргыз!//

Бөлөк, бөлөк алпарып бөлөт, Кыргыз,
Бөлөт дагы өзүңдү көмөт, Кыргыз.

Бөтөн колдон өлүмдү издебе сен,

Бөлүнгөндөн акыры өлөт Кыргыз! («Бөлүнгөндөн акыры өлөт Кыргыз»). Бул контексттеги *бөтөн – бөлөк, ажалды – өлүмдү* синонимдери тилдик синонимдер болуп эсептелишет. Анткени алар контекстке көз карандысыз эле синонимдеш жана дээрлик бардык учурда бири-бирин алмаштыруу, орун басуу функциясына ээ. Алынган контекстте тилдик синонимдердин колдонулушу тавтологиядан, монотондуулуктан качуу, анын негизинде контексттин көркөмдүгүн, жугумдуулугун арттыруу максатын көздөгөн.

Ал эми биздин макалабыздын негизги предметин түзгөн кептик синонимдер кеп кырдаалына, айтылуучу ойдун мазмунуна жараша тигил же бул контекстте гана тандалып колдонулат, контексттен тышкары, лексика-семантикалык системада синонимдик касиетке ээ боло алышпайт, түрдүү контексттерде бири бирин алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Ошондуктан кептик синонимия кээде окказионалдык синонимия, контексттик (тексттик) синонимия, экинчилик же туунду синонимия катары да белгилүү. Көркөм тексттерде синонимиянын дал ушул түрү, тактап айтканда, контексттик же кептик синонимдер басымдуулук кылат.

Көркөм тексттеги синонимдик карым-катыштар лексикалык, грамматикалык, фразеологиялык, синтаксистик бирдиктерди контекстте колдонуунун спецификасы, эстетикалык мүдөө жана автордун интенциялары менен шартталат. Ошондуктан көркөм текстте жалпы эле тил системасынын, анын ичинде синонимиянын жалпы кабыл алынган фактыларын да, индивидуалдуу фактыларды да учуратууга болот. Мисал келтирип көрөлү:

Канат болгон элге дайым

Жөлөк да бар, өнөк бар.

Манас болгон жерде дайым

Абыке бар, Көбөш бар. («Канат болгон элге дайым...»).

Бул контекстте синонимдик карым-катышты *жөлөк – өнөк – Манас* жана *Абыке – Көбөш* түзүшкөн. Синонимдик 1-парадигма элдин тиреги, коргоочусу деген маанини билдирүү үчүн колдонулса, 2-парадигма энчилүү аттардан түзүлгөнү менен, алар полисемантикалуу мүнөзгө ээ жана 1) душман, өздөн чыккан жат, 2) көрө албастык, ичи тардык маанилерин туюндуруучу милдет аткарган. Демек, кептик синонимдердин пайда болушунун потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү практикалык түрдө алганда, чексиз деп айтууга болот. Анткени синонимия карым-катышына фонетикалык деңгээлдин бирдиктеринен башка тилдик бардык бирдиктер ээ болуусу мүмкүн. Көркөм текст системасында мааниси жактан өтө алыс турган бирдиктерди синонимдик жакындаштырууга, байланыштырууга ыңгайлуу контексттер өтө көп. Буга байланыштуу, контекст аркылуу гана аныкталгандыктан, кептик синонимдик

парадигмаларга статистикалык чек коюу кыйын.

Кептик синонимдер берилген контекстте гана актуалдуу болуп, ал эми контексттен сырткары семантикалык жалпылык, карым-катышка ээ эмес. Төмөнкү контекстти көрөлү:

Эр түшүнгөн Ысык-Көлдү,
ээлтен эл түшүнгөн Ысык-Көлдү
эки-үч күнгө эс алганы баргандар

сактамак беле айтчы?

Калк түшүнгөн Ысык-Көлдү
кабылан алп түшүнгөн Ысык-Көлдү
көчүгү менен тепсен,

көзүңө шалп түкүргөн айбандар

сактамак беле айтчы? («ЫсыкКөлдү сакта дейсиң»).

Алынган контекстте *эки-үч күнгө эс алганы баргандар* жана *көчүгү менен тепсен, көзүңө шалп түкүргөн айбандар* синонимдик карым-катыш түзүп, семантикалык жалпы компонентке ээ болушкан, бири-бирин толуктоочу, тактоочу милдет аткарышат. Бирок алардын синонимдүүлүгү, семантикалык жалпылыгы берилген контексттин чегинде гана актуалдуу. Башка контексттерде, кеп кырдаалдарында алар семантикалык карым-катышка да ээ боло албайт, тилдик синонимдер сыяктуу бирин-бири алмаштыруу, орун басуу мүмкүнчүлүгү да жок. Бул пикирди жөнөкөй мисал аркылуу далилдеп көрөлү: *Жуманын акырында көл жээгине эки-үч күнгө эс алганы баргандар толуп кетишет*. Бул сүйлөмдү жогорудагы контексттик синонимдик түгөйүн колдонуу менен трансформациялайлы: *Жуманын акырында көл жээгине көчүгү менен тепсен, көзүңө шалп түкүргөн айбандар толуп кетишет*. Бейтарап контекстте алганда, бул эки сүйлөм маани-мазмуну, стилистикалык мүнөзү, прагматикалык түзүлүшү жагынан кескин айырмалуу.

Көркөм тексттин жалпы мазмуну, мүнөзүнө ылайык келишине жараша, синонимиянын эки контексти бар деп айтууга болот: 1) Бейтарапташтыруучу контекстте синонимдердин семантикалык боёкчолорунун жана стилистикалык коннотацияларынын айырмачылыгы ошол контексттин мазмунуна карата алганда, байкала бербеген мүнөздө болот. Мисалы:

Мен Муратмын,
досторум Мурик дешет,
Мурик эмес,
Муратмын мен,
мен ошомун,

Орустардын арасында – «дуракмын» мен,

Кыргыздардын арасында – «келесоомун»! («Эне тилин унуткандар»). Бул контекстте синонимдик парадигма кыргыз тилиндеги бирдик жана анын орусча эквиваленти аркылуу уюшулган. Контекст *дуракмын – келесоомун* синонимдери үчүн бейтарапташтыруучу контекст болуп саналат, себеби контексттин жалпы мазмунуна карата алганда, синонимдик түгөйлөрдүн семантикалык боёкчолору менен стилистикалык коннотацияларынын ажырымы дээрлик байкалбайт, органикалык мүнөзгө ээ.

2) Дифференцилоочу контекстте басым синонимдердин

айырмачылыгына коюлат. Мисалы:

Кыш катуу,
көң да жок, бир чымчым көмүр да жок.
Аяздан корккон өңдүү
кечигип ушундайда

ажал да, өлүм да жок. («Үчүнчү кат»). *Ажал* – *өлүм* тилдик синонимдери үчүн бул контекст дифференциялоочу контекст болуп саналат, анткени синонимдер семантикалык коннотацияларга ээ болуп, айырмачылыгы алардын удаалаш колдонулушу менен даанараак түскө ээ болгон. *Ажал* менен *өлүм* – бир эле түшүнүк, ошол эле учурда алар эки башка түшүнүктөр болуп саналат: адегенде ажал, анын артынан өлүм келет. Ошондуктан контекстте экөө тең катарлаш колдонулган.

Көркөм текстте синонимдик түгөйдүн биринин тандалып колдонулуш өзгөчөлүгүн төмөнкү контексттен да көрүүгө болот:

Жай-кышы дайның сурайм каттагандан,
Жаралуу жамгыр агат аскалардан.
Кошпосо сага тагдыр, кошулармын
дүйнөдөн күнсүз-отсуз жакта калган. («Үкөй»).

Алынган мисалда *тиги дүйнө, а дүйнө* түшүнүгү *күнсүз-отсуз жакта калган дүйнө* эвфемистик синонимдик түгөйү аркылуу берилген. Бул түрдөгү контексттик-индивидуалдык синонимдин колдонулушу, бир жагынан, контексттин көркөм-эстетикалык кунарын жогорулатуу, *тиги дүйнө, а дүйнө* баналдуу түшүнүктөрү аркылуу анын лирикалык маанайын бузбоо, тасирдүүлүгүн, образдуулугун арттырууга багытталса, экинчи жагынан, терең семантикалык жана подтексттик роль ойнойт. *Тиги дүйнө, а дүйнө* дегенде биз жашап жаткан бул жарык дүйнө эмес, башка дүйнөнү түшүнөбүз. Ал эми ошол башка дүйнөнүн *күнсүз-отсуз жакта калган дүйнө* катары синонимдеш түрдө берилиши анын негизги табиятын туюндурат. Күн, от, күйүү – интенсивдүү жашоонун, кыймылдын, кумар-сезимдин салттуу символдору экени белгилүү. Ал эми *күнсүз-отсуз жакта калган дүйнө* – демек, жашоо, кыймыл, сезим жок дүйнө.

Көркөм тексттердеги кептик синонимия кубулушу тилдеги табу, эвфемизм, перифраза маселелери менен да байланышка ээ. Анткени аталган кубулуштар да синонимдик парадигмага кире алары жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерде белгиленип кеткен. Айта кетүүчү нерсе, мындай синонимдик катарларда табуланган, эвфемистик же перифразалык түгөйлөрү өзүнүн табиятында эле эмоциялык-экспрессивдик сапаттарга, метафоралуулукка ээ. Ошондуктан көркөм тексттердеги мындай синонимдер, негизинен, кептик, контексттик синонимдер болуп саналышат. Акын Ш. Дүйшеевдин көркөм тексттеринде орун алган табу мүнөзүндөгү, эвфемистик жана перифразалык синонимдер, бир жагынан, контексттин жана тексттин маани-мазмунун элестүү, образдуу түрдө ачып берүүгө көмөк кылуучу милдет аткаrsa, экинчи жагынан, эстетикалык өңүттө да олуттуу роль ойнойт. Маселен:

Кызыласкерлик кыргыз кемпир
көрүнбөй калды быйыл...
«өлүптүр» деп
айткым келбей

«Картайып бүткөн бир түп дарагынын
кабарын билиш үчүн
жер алдына кетиптир деп кемпир акыр».

бир адам жок болгонго
килейген шаар аңгырай түшкөн өңдүү
көналбай жүрөм такыр... («Алма саткан кемпир»).

Алынган контекстте синонимдик парадигманын бир түгөйүн баналдуу мүнөзгө ээ *өлүптүр* деген сөз түзөт. «Өлүптүр» адамга оор тие тургандай орой мүнөзгө ээ болуп, адамдын өмүр-тагдырына чыгарылган эң акыркы кескин өкүм-бүтүмдү туюндурат. Ал эми ушул эле контекстте анын эвфемистик синонимдик түгөйү да колдонулган: *картайып бүткөн дарагынын кабарын билиш үчүн жер алдына кетиптир кемпир акыр*. Мындай синонимдик түгөй ушул контексттин жана жалпы тексттин мазмуну үчүн гана ылайык келет, анткени *өлүптүр* менен түшүндүрүлүүчү бардык учурларды жымсалдап, жумшартып берүү үчүн жогорку эвфемизмди колдонуу мүмкүн эмес. Ошондуктан бул эвфемистик синоним автордун тексттин семантикасын ачып берүүгө багытталган жеке көркөм табылгасы болуп саналат. Бул индивидуалдуу-контексттик синонимде» ички маданиятын, адамдарга, өзгөчө, ошол кызыласкерлик кемпирге болгон мамилесин көрсөтүүчү роль ойногон: кемпир лирикалык «мендин» жакыны болбосо да, эс-тутумунда өзүнчө орун ээлеп калган адам экендиги, ошондуктан аны кайдыгер гана «өлүптүр» дебестен, эвфемистик конструкция аркылуу түшүндүргөнүндө кайдыгерликти туюнткан маанилик боекчонун жоктугу байкалып турат. Үчүнчүдөн, эвфемизм-синоним контекстте адам менен жаратылыштын, тактап айтканда, кемпир менен бир түп дарактын биримдигин туюндуруу милдетин, ошондой эле, төртүнчүдөн, жер бетинде канча сандагы адам жашабасын, ар бир адамдын өзүнө гана тиешелүү орду бар деген философиялык идеяны туюндуруу милдетин да аткарган. «Алма саткан кемпирдин» негизги маанисин дал ушул философиялык терең ой түзгөндүктөн, ал синонимдер аркылуу берилген деп айтууга болот. Синонимдер, өзгөчө, эвфемистик синонимдик түгөй контексттеги ойду тактап, адегенде анализдеп, андан соң синтездеп берүү менен, тексттин семантикалык деңгээлине чыгууда, идеялык концептин ачып берүүдө чечүүчү роль ойногон.

Көркөм тексттерде көркөмдүүлүктү, образдуулукту, элестүүлүктү камсыздоо, эстетикалуулукту арттыруу милдетин аткарган каражаттарга перифразалар кирери белгилүү. Алар жалаң гана көркөм каражаттык, троптук милдет аткарбастан, синонимдик парадигмаларга кирип, тексттеги семантикалык карым-катыштарды жаратууда да роль ойнойт. Перифраза белгилүү бир номинативдик маанини билдирген сөздү метафоралуу мүнөздөгү сөз, сөз айкашы же ажырагыс тизмек менен синонимдүү түрдө алмаштыруунун спецификалык ыкмасы болуп саналат. Перифразалар табиятынан эле метафоралуу жана образдуу экенин белгилүү, экинчи жагынан, перифразалар дүйнөнү көркөм-эстетикалык таанып-билүү жана кабылдоонун каражаты экени маалым. Ал эми көркөм тексттерде перифразалардын синонимдик парадигмаларга кирип, башка бирдиктер менен семантикалык карым-катыш түзүүсү мыйзам ченемдүү мүнөзгө ээ жана автордун көркөм-эстетикалык дүйнөтаанымынын чегин көрсөтүп, тил байлыгынан кабар берет.

Акын Ш. Дүйшевдин поэзиясында синонимдик түгөйлүк позицияда бир катар индивидуалдык-контексттик перифразалар колдонулуп, аны менен акын кептик

синонимдиккатарларды байытууга салым кошо алган. Акындын «Аптап» аттуу ырынын текстин карап көрөлү:

Талаа өзүн таппай кайда катаарын,
тандыр кылып кактап барат чөл деми.
Күндү бирөө алып келип атайын,
Токтогулга таштап кеткен өңдөнүп.//
Кулайт антап кучагына чөптөрдүн,
кумурскалар чарчап жылат, жай жылат.
Тамчыга окшоп таранчынын көздөрү
закым урган жолду тиктейт жалдырап.//
Талыйт куштун канаттары ысыктан
араң чыккан короздордун үнүнө.
Талыкшыган тал-теректер, ысык чаң,
көлөкөлөр качат талдын түбүнө.//
Ысыйт баары, ысыбоого жок дарман,
боюн ташгайт кудуктарга чакалар.
Боюн ташгайт кудуктарга бош калган,
кумда жатып жинди болгон бакалар.//
Булак кирет, булут кирет түшүнө,
«мөлт» дейт карек мөңгү баскан чокуга.
Бүткүл денең күнгө айланып кичине,
бүт денеңе сиңет жердин оту улам...

Пейзаждык мазмундагы бул текстте синонимдик парадигма *чөл деми– антап – ысык–жердин оту* бирдиктеринен түзүлгөн. *Антап* менен *ысык* лексика-семантикалык системада эле синонимдик карым-катышка ээ, алардын катарын текстте *чөл деми* жана *жердин оту* перифразалык контексттик-индивидуалдык синонимдери толуктап, кеңейткен. Бул синонимдердин мааниси, негизинен, окшош болгону менен алар градациялык мүнөздөгү семантикалык боекчолорго ээ: *ысык – чөл деми – антап – жердин оту*. Көрсөтүлгөн синонимдер, өзгөчө, перифразалык синонимдер мазмунду ачып берүүдө да олуттуу роль ойноп, тексттин жалпы мазмунуна да шайкеш келип, тексттин тулкусун байланыштыруучу милдет да аткарган. Ошондой эле тексттин көркөмдүүлүгүн, образдуу-элестүүлүгүн арттырууга шарт түзгөн.

Жалпылап алганда, кептик синонимдер көркөм текстте көп жактуу кызмат аткарат. Алар тексттеги кайталоолордон, бир түрдүүлүктөн, монотондуулуктан качуу милдетине ээ; семантикалык деңгээлге чыгуу, тексттеги подтексттик мааниси, башкы идеяны ачып берүүдө олуттуу роль ойнойт; көркөм тексттин көркөм-эстетикалык деңгээлин, образдуулугун, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун камсыз кылат; тексттин сегменттерин байланыштырып, бүтүндүгүн камсыздайт. Муну менен катар, синонимдер көп учурда көркөм тексттин фонетикалык, грамматикалык, синтаксистик, композициялык жактан уюшулушунда да мааниге ээ. Синонимдүүлүк тилде өзүнөн-өзү келип чыккан кубулуш эмес, ал объективдүү дүйнөнүн көп түрдүүлүгүн жана бүтүндүгүн, касиеттерин реалдуу чагылдырып берүү талабынан келип чыккан. Демек, аны чындыкты көркөм кабылдап-туюнуу жана чагылдыруунун ыкмаларынын бири катары кароого болот.

Адабияттар:

1. Абдыкеримова А. Э. Лингвистикалык поэтика. -Каракол, 2008.
2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Лексикология. -Фрунзе, 1978.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп. -Бишкек, 2000
4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 4-китеп. -Бишкек, 2004.
5. Дүйшеев Ш. Шам ал. -Бишкек, 2010.
6. Жунусов А. Кыргыз тилиндеги жай сүйлөмдүн синонимиясы. КДА. -Бишкек, 2006
7. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. -Бишкек 2001.
8. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. -Фрунзе, 1990.
9. Оморов А. Жолон Мамытовдун ырларынын поэтикасынын айрым маселелери: сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар жана ыр түзүлүшү. -Бишкек, 2002.
10. Өмүралиева С. Текст: семантика, структура. -Бишкек: БГУ, 2002.
11. Суранчиева Б. Синонимы в киргизском языке: автореф. дисс.канд. филол. наук. -Ф., 1971.